

NARGİN ADASINDAN TÜRK ƏSİR ZABİTLƏRİNİN QAÇIRILMASININ TƏŞKİLİNDƏ AĞABALA QULİYEVİN İŞTİRAKI BARƏDƏ

VƏFA ƏLİYEVƏ

AMEA A. Bakıxanov adına "Tarix və Etnologiya İnstitutu"
"Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi"
şöbəsinin dissertantı

E-mail: vfa.aliyeva85@mail.ru

Dünya tarixində ilk sənaye, qlobal, total müharibə sayılan Birinci Dünya müharibəsi həm də XX əsrin əvvəllərində Avropada baş vermiş ən qanlı müharibədir. Hazırda bu müharibənin hərbi əsirləri, əsirlikdə saxlanma şəraiti haqqında çoxlu monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış, dissertasiyalar müdafiə edilmişdir. Bununla belə, bu sahədə hələ də çoxlu boşluqlar var ki, onlar xüsusi araşdırma tələb edir. Bu boşluqlardan biri də Nargin adasındakı əsir düşərgəsinin tarixi, eləcə də 1915-ci ilin yayında türk əsirlərinin oradan qaçması və sonradan böyük ictimai rezonansa səbəb olmasıdır. Arxiv sənədlərində olan məlumatlara əsaslanaraq təqdim olunan məqalədə türk məhbusların Nargin adasından qaçması ilə bağlı bəzi hallara aydınlıq gətirilir. İstintaq materiallarının cəlb edilməsi ilə məşhur azərbaycanlı xeyriyyəçi və milyonçu Ağabala Quliyevin əsirlərin qaçışını təşkil etməsi variantı təkzib edilir. Faktlar əsasında sübuta yetirilib ki, bu versiya müəyyən erməni dairələri tərəfindən müharibədən əziyyət çəkən Anadolu müsəlmanlarının ağır vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində böyük işlər görmüş görkəmli azərbaycanlı xeyriyyəçini gözdən salmaq üçün hazırlanıb.

Əvvəla məlumdur ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində savaşa tərəflərin 7-9 milyon hərbcisi əsir düşmüşdü. Təkcə Rusiya ordusu 2 milyona yaxın düşmən əsgər və zabiti əsir götürmüşdü ki, onlardan 50-60 min Osmanlı ordusunun hərbcisi idi [9, s. 101]. Rusiya imperiyasında "Dördlər İttifaqı" dövlətlərinin hərbi əsirlərinin saxlanması üçün çoxsaylı xüsusi əsir düşərgələri təşkil edilmişdi ki, onlardan da biri Nargin adasında fəaliyyət göstərmişdir. 1915-ci ildən 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş bu düşərgədə ilk növbədə Osmanlı İmperiyasından əsirlər saxlanılırdı. Onlarla yanaşı, düşərgədə alman və Avstriya-Macaristan hərbi əsirləri də var idi. Düşərgənin yaradılmasının təşəbbüskarı sanitar və təciliyyə bölməsinin rəhbəri, şahzadə A.P.Oldenburq olmuşdur. O, hələ 1915-ci il yanvarın 27-də "daimi yaşayış yerlərindən qovulmuş bir neçə min üsyankar müsəlman və ya əsir türkləri" Xəzər dənizindəki adalardan birində yerləşdirmək ideyası ilə Bakı garnizonunun rəisi admiral Y.V. Klupfelə müraciət

etmişdi. Rusiyanın 1918-ci ilin martında Brest-Litovsk müqaviləsi bağladığı vaxt üçün Nargin və Zığda 78 əsir zabit və 7 min əsgər var idi. Ümumiyyətlə, düşərgənin mövcud olduğu müddətdə buradan 25 minə yaxın məhbus keçmişdi [5].

Qafqaza ilk osmanlı əsirləri İstanbul hökumətinin müharibəyə qoşulmasından cəmi bir həftə sonra gətirilmişdir. Onların sağlam olanları Rusiyanın daxili quberniyalarına müxtəlif işlərdə işləmək üçün göndərilir, zəif, xəstə və yaralılar isə Qafqazda saxlanılırdı. Bakı və Tiflisin vağzallarında ilk türk əsirlərini qarşılayan yerli əhali onların durumundan dəhşətə gəlmişdi. Havanın soyuq olmasına baxmayaraq əsirlər soyuq geyimdə, üstəlik yorğun və əldən düşmüş idilər. Nargin adasına gətirilmiş hərbi əsirlərin acınacaqlı durumunu tədqiqatçı Cəmilə Rüstəmovə da ətraflı təsvir edir [16, s. 140].

1915-ci ilin iyun-iyul aylarında Nargin adasında əsir türk əsgərlərinin axınının artması ilə adadakı su çatışmazlığı və digər problemlər daha da kəskinləşmişdi. Həmin ilin iyulun 23-nə olan məlumata görə, burada 118-i zabit olmaqla 3761 məhbus yerləşdirilmişdi. Onların əksəriyyətini Osmanlı ordusunun türk və kürd əsirləri təşkil edirdi. Həmçinin əsirlərin arasında ermənilərə (bir baş zabit, iki həkim və 169 aşağı rütbəli), albanlara (bir baş zabit), yunanlara (iki həkim və 47 aşağı rütbəli), ərəblərə (bir baş zabit və 150 nəfər aşağı rütbəli), çərkəzlərə (24 aşağı rütbəli) və acara (bir aşağı rütbəli) rast gəlinirdi. Bundan əlavə, Narginədə Avstriya-Macaristan ordusundan 16 nümayəndə var idi. Əsirlərlə birlikdə adada mülki şəxslərdən 745 Osmanlı təbəəsi (682 türk, 54 kürd, səkkiz erməni və bir yunan), 45 Qacar təbəəsi (31 Azərbaycan türkü, 12 kürd və iki erməni), 76 Rusiya təbəəsi (49 türk və 27 kürd), o cümlədən bir Almaniyanın və bir Avstriya-Macaristan təbəəsi də yerləşmişdi [9, s. 114].

Yerli müsəlman zabitləri və əhali Qafqaza gətirilən türk əsirlərinə hərtərəfli qayğı və dəstək göstərirdilər. Bakıdakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndələri adada saxlanılan türk əsirlərinə tez-tez baş çəkir, imkanları daxilində onların ehtiyaclarını qarşılamağa cəhd edirdilər. Bakıda və Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində fəaliyyət

yət göstərən müsəlman xeyriyyə cəmiyyətlərindən “Qardaş köməyi”, “Möhtaqlara Yardım Cəmiyyəti”, “Bakı Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyəti”, “Qafqaz Müsəlmanları Xeyriyyə Cəmiyyəti”, “Milli Müsəlman Komitəsi”, “Gəncə şəhər Müsəlmanları Xeyriyyə Cəmiyyəti”, “İrəvan Müsəlmanları Xeyriyyə Cəmiyyəti”, “Nicat” və “Səfa” kimi qurumların üzvləri Nargin adasındakı türk əsirləri üçün əhalidən paltar, yemək, tənəki toplayır, bununla da öz dindaşlarının taleyinin mümkün qədər yüngülləşdirməyə çalışırdılar. Maraqlıdır ki, Nargin adasındakı düşərgənin rəhbərliyi bu cür yardımlara kifayət qədər loyallıq yanaşırdı. Bu barədə sənədlərdə qeyd olunurdu ki, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nümayəndəsi madam Hacıyeva (çox güman ki, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü Sona Hacıyeva nəzərdə tutulur – V.Ə.) Nargin adasının komendantının razılığı ilə qohumları ilə birgə maneəsiz şəkildə adaya gələ bilirdi. Hacıyeva çox vaxt şəxsi gəmisi ilə adaya gələrək, mühafizənin nəzarəti olmadan gecə yarısına kimi türk əsirlərinin yanında qalırdı [11, s. 159-160].

Məhz belə bir vəziyyətdə, 1915-ci ilin yayında Nargindən türk əsir zabitlərinin qaçırılması böyük səs-küyə səbəb oldu. Yerli hakimiyyət orqanları bu işdə ilk növbədə türk əsirləri ilə daim təmasda olan, onlara qayğı göstərən, yardımlarını əsirgəməyən Qafqazın müsəlman xadimlərindən şübhələnməyə başlamışdı. Bu işdə adı hallanan şəxslərdən biri də bədxah erməni dairələri tərəfindən iftiraya uğrayan Ağabala Quliyev olmuşdur. Ağabala Quliyevin Nargin adasında saxlanılan türk əsir zabitlərinin qaçırılmasında iştirakı ilə bağlı istintaq işində erməni izi olduğu üçün biz onun üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı lazım bilirik.

Birinci Dünya Müharibəsi illərində Nargin adasında saxlanılan türk əsirləri ilə bağlı Vətən tarixşünaslığında P. Xəlilov, C. Rüstəmov, A. Aşırılı, N. Məmmədova və digər tədqiqatçılar öz əsərlərində kifayət qədər yer ayırdıqları üçün biz təqdim olunan məqaləmizdə yalnız Ağabala Quliyevin bu işdə iştirakı probleminin üzərində dayanacağıq. Belə ki, yuxarıda adları qeyd olunan müəlliflərin demək olar ki, hamısı bir qayda olaraq Ağabala Quliyevin bu işin başlıca təşkilatçısı olması ilə bağlı eyni mövqedən çıxış edirlər [1; 2; 3]. Bu işlə bağlı istintaq materiallarının daha ətraflı öyrənilməsi bizə fərqli qənaətlərə gəlməyə imkan vermişdir.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, türk zabitlərinin Nargin adasından qaçması barədə ada komendantının Bakı quberniya jandarm idarəsinin rəisinə yaz-

dığı 9 avqust 1915-ci il tarixli məktubundan bəlli olur ki, adada əsir kimi saxlanılan türk zabitlərindən kapitanlar Süheyl İzzət, Fərhat Tursun, Şükrü Şaban bəy, poruçik Osman Nuri Abdulla, podporuçik Yusuf Ziya, praporşiklər Hüseyn Hilmi, Fikri Şakir və Yusuf İbrahim iyulun 29-da adadan qaçmağa müvəffəq olmuşlar. Onun yazdığına görə, qaçan türk zabitlərindən yalnız kapitanlar Süheyl İzzət və Şükrü Şaban bəyin şəhərə getmək üçün icazə vərəqələri olduğu halda digər türk zabitləri yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək, köhnə icazə vərəqələri əsasında sahilə gedən gəmiyə minə bilmişdilər. Belə ki, həmin vaxt arvadı yüksək hərərət içində olduğundan onu sahilə aparmaqla məşğul olan ada komendantı şəxsən bu prosesə nəzarət edə bilməmişdi. Bu üzdən iş yenicə Astaradan adaya gəlmiş 552-ci piyada Simbirsk drujinasının 3-cü bölüyünün komandiri və zabitlərinə həvalə olunmuşdu. Məhz onların səhlənkərligi səbəbindən əsir türk zabitləri ada komendantının arvadını sahilə aparan “knyaz Bar-yatinski” gəmisinə minə bilmişdilər. Bundan sonra görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq, onları yaxalamaq mümkün olmamışdı [6, v. 46-47].

Türk əsirlərinin qaçışı Nargin adasında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Avqustun 13-də əvvəlki komendant Poltoratskinin yerinə leytenant Velikoselski, avqustun 24-də isə podpolkovnik Xəlilov təyin olundu. Yavaş-yavaş adadakı məhbusların sayı azaldıldı. Belə ki, 1915-ci ilin avqust ayında adada 219 zabit və həkim olmaqla 3955 məhbus var idisə, sentyabrın sonuna olan məlumatlara görə zabitlər artıq adadan Rusiya hökuməti tərəfindən digər həbs düşərgəsinə köçürüldülər. Təhqiqatın aparıldığı müddətdə zabitlərin əksəriyyəti imperiyanın daxili əyalətlərinə sürgün olundular. Nəticədə oktyabrın 18-ə olan məlumata görə adada 2869, noyabrın 1-i üçün 2631, 23-ü üçün isə 2563 nəfər əsir qalmışdı [9, s. 118]. Əsirlər tədricən əmək mükəlləfiyyəti əsasında müxtəlif Rusiya quberniyalarına fiziki işlər yerinə yetirməyə göndərilirdi.

İlkin araşdırmadan sonra sözügedən məsələyə xitam verilmişdi, belə ki, əsirlərin məhz komendantın məsuliyyətsizliyi üzündən qaçdıqları təsbit olunmuşdu. Lakin bir qədər sonra Bakı ermənişi A.B.Akopovun Qafqaz canişininə bu məsələ ilə bağlı məktubundan sonra təhqiqat yenidən bərpa olunmuşdu. Həmin məktub Ağabala Quliyev başda olmaqla şəhərin nüfuzlu müsəlman xadimlərini gözdən salmaq məqsədi güdürdü. Bu məktuba görə idi ki, təhqiqat prosesi 1916-cı ilin fevralına kimi davam etmişdi.

A.B.Akopovun Qafqaz canişininə məktubunda ermənilərə xas riyakarlıq elə ilk sətirlərdən özünü göstərir: “Vətəndaşlıq hissi mənə hazırkı müharibə hadisələri ilə bağlı Bakıda baş verənləri gizlətməyə imkan vermir. Sizə ən təvazökar bir xahişlə müraciət edirəm ki, məlumatlarıma diqqət yetirin və bildirdiyim faktları araşdırın”.

1915-ci ilin iyununda 9 türk əsir zabitinin (ada komendantının məktubunda isə 8 nəfərin adı çəkilir) Nargin adasındakı həbs düşərgəsindən gözlənilmədən qaçması bütün Bakı administrasiyasını təşvişə salmışdı. Mövcud versiyaya görə, kimsə Narginə qayıq gətirmiş və bu qayıqla əsirlər İrana yola düşmüşdülər. Akopov isə hadisələrin tamamilə fərqli, hətta fantastik təsvirini verirdi. Onun sözlərinə görə, bir neçə türk hərbi mühəndisi bilərəkdən əsir düşmüşdülər ki, əsirlikdən qaçaraq şəhərin strateji yerlərinin şəkillərini çəkə bilsinlər. Bu plan Biləcəri dəmir yolu qovşağının yerləşdiyi Bakı rayonunun strateji əhəmiyyətindən irəli gəlirdi. Ona tam uyğun olaraq, əsir düşmüş türk zabitləri gəmi ilə adadan qaçaraq, İran tərəfə üzmək əvəzinə Bakı sahilinə yan almışlar. Bu aqulasız aksiyanın əsas təşkilatçısı, Akopovun sözlərinə görə, Bakı milyonçusu və “Türkiyəpərəst” Ağabala Quliyev olmuşdu. Onun tapşırığı ilə Əliheydər Zeynalov adlı bir nəfər əsirləri sahildə qarşılayaraq, İslamiyə mehmanxanasına (İslamiyə mehmanxanası o zamankı Bazarnı küçəsi ilə Qubernski küçəsinin kəsişdiyi ərazidə, indiki Azərbaycan prospektində L.Tolstoy küçəsində yerləşirdi. Mart soyqırımı zamanı yandırılmışdı) aparılmışdı. Burada onların şərəfinə guya Ağabala Quliyev tərəfindən Mir Tağı Mir Babayev, Əliheydər Babayev, Balaqadaş İbrahimov və Qasım Qasimov və digərlərinin iştirakı ilə ziyafət verilmişdi. Ziyafətdən sonra əsir türk zabitləri İslamiyə mehmanxanasında gecələnmiş, səhəri gün Ağabala Quliyev türk zabitlərini torpaqölçən adı ilə özünün Puta stansiyasındakı neft mədəninə aparılmışdı. Burada bir həftə qalan zabitlər bu müddətdə onun yaxınlığındakı dəmir yolu, Biləcəri dəmiryolu qovşağı, şosse yolları kimi strateji yerlərin çəkilişini aparılmışdılar. Bundan sonra Ağabala Quliyev guya onları İran konsulluğundan əldə etdiyi saxta sənədlər vasitəsilə İrana keçirə bilmişdi. Və guya bu xidmətlərinə görə Ağabala Quliyev sinəsində fəxrlə gəzdirdiyi “Ay ulduz” türk ordeni ilə mükafatlandırılmışdı.

Məktubun sonunda öz uydurmalarında şövqə gələn Akopov guya bu epizodun tək olmadığını, Bakıda dövlətə xəyanətlə məşğul olan bütöv bir qrupun fəaliyyət göstərdiyini iddia edir, lakin əlində

kifayət qədər material olmadığı üçün bu qrup barədə təfsilatlı yaza bilməyəcəyini də vurğulayırdı [15, v. 43-43 arxa].

Akopovun böhtan dolu məktubunda göstərilən faktların, o cümlədən Ağabala Quliyevin bu hadisədəki iştirakı məsələsinin araşdırılması məqsədilə canişinin dəftərxanasından Bakı quberniya jandarm idarəsinə xüsusi tapşırıq verilmişdir [10, v. 44]. Öz növbəsində Bakı quberniya jandarm idarəsinin rəisi işə dair məlumatları xüsusi vacib məsələlər üzrə məhkəmə təhqiqatçısına ötürmüşdü.

Bakı quberniya jandarm idarəsindən Cənubi Qafqaz dəmir yolları jandarm polis idarəsinin Bakı şöbəsinə göndərilmiş 25 noyabr 1915-ci il tarixli məktubda Ağabala Quliyevin həmin ilin iyunun sonları, iyulun əvvəllərində Puta stansiyasında yerləşən neft sahəsinə hər gün xarici mühəndislərlə getməsi barədə məlumatı yoxlamaq tələb olunurdu [8, v. 80].

Bu göstərişə necə əməl olunmasına dair məlumata 1915-ci ilin dekabrın əvvəllərində Bakı quberniya jandarm idarəsinə göndərilmiş məktubda rast gəlik. Orada deyilirdi ki, Ağabala Quliyevin, Sultanovun və Bıxovskinin Puta stansiyasının yaxınlığında neft sahələri mövcuddur və bu sahələr mühəndislər tərəfindən idarə olunur. Bu mühəndislər işlərin gedişinə nəzarət etmək üçün tez-tez Puta stansiyasına gedirlər. Hal-hazırda bu sahələrdə işlər dayanmışdır. Ağabala Quliyevin Sultanovla məhkəmə mübahisəsi olduğu üçün isə onun sahəsində işlər həmişəlik dayandırılmışdır [7, v. 80 arxa].

Bu işlə bağlı sözügedən mühəndislərin hər biri ayrılıqda dindirilmiş, dindirilmələr protokollaşdırılmışdır. Həmin protokollardan bəlli olurdu ki, bu şəxslərin heç birinin Nargin adasından türk əsirlərinin qaçırılması ilə hər hansı bir əlaqəsi olmamışdı.

Akopovun məktubu ilə bağlı aparılmış təhqiqatın gedişində Ağabala Quliyev 1915-ci ilin noyabrın 28-də Bakı quberniya jandarm idarəsinin rəis köməkçisi tərəfindən şahid qismində dindirilmişdi. Onun həmin tarixdə yazdığı izahatında qeyd olunurdu ki, o, Bakının köklü sakini olmaqla, Bakıda, Kuban və Ter vilayətində böyük unüyütmə müəssisələrinin sahibidir. İstər 1915-ci ilin yayında, istərsə də əvvəlki illərdə A. Quliyev işlərinin çoxluğundan Bakı şəhərindən kənara çıxmamışdı. Azərbaycanlı milyonçu ara-sıra sırf İran plovunu yemək üçün İslamiyə mehmanxanasına getdiyini etiraf edir; bunun üçün o, lüks nömrə tuturdu. Lakin həmin yay A. Quliyev nə öz bağ evində, nə də xüsusilə İslamiyə mehmanxanasında məxsusi olaraq axşam və nahar yeməyi ziyafəti təşkil etməmişdi. Özü də o, Əlihey-

dər Zeynalov, Mirtağı Mirbabayev, Əliheydər Babayev, Balaqadaş İbrahimov, Qasım Qasimovdan ibarət məclisdə də nahar, yaxud şam yeməyi yeməmişdi. Quliyevin bu zaman yalnız Mirtağı Mirbabayevlə tanışlığı var idi, digərləri ilə isə sırf işgüzar münasibətlərdə idi.

Quliyev həmin vaxtlar Sultanovla məhkəməsi olduğundan Puta stansiyasındakı neft mədəninə də baş çəkmirdi. 1915-ci ilin yayında da o, öz sahəsində olmamışdı. Üstəlik, Quliyev hər həftənin şənbə günləri konserv, unüyütmə, nişasta-yaq zavodlarının olduğu Beslan stansiyasına yollanırdı. Müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü olsa da, o, son zamanlar işlərinin çoxluğundan onun işlərində iştirak edə bilmirdi. 1914-cü ilin payızında Quliyev digər nümayəndələrlə birlikdə xeyriyyəçilik məqsədilə Sarıqamışa səfər etmiş və general Voronovun sərəncamında olmuşdu. O, müharibənin ehtiyacları üçün 3 min, lazaretlərin təşkili üçün isə 20 min rubl ianə etmişdi.

A. Quliyevin ifadələrindən məlum olurdu ki, o, Nargin adasında olmamışdı. Ora un çatdırılması ilə bağlı ada komendantından dəvət alsa da, işləri üzündən Narginə gedə bilməmişdi. Adada saxlanılan türk əsirlərinin nə sayından da xəbəri yox idi, nə də ki, əsirlərdən kiminləsə tanış deyildi. İslamiyə mehmanxanasında olarkən də o, əsir türklərlə rastlaşmamışdı. Qaçanların kimliyi barədə də anlayışı yox idi [13, v. 63-64 arxa].

Təhqiqat gedişində Ağabala Quliyevin təşkilatçılığı ilə ziyafətin verildiyi iddia olunan İslamiyə mehmanxanasının sahibi İsmayıl Mahmudov da dindirilmişdi. Dindirilmə protokolundan bəlli olur ki, Nargin adasından qaçmış əsir türk zabidləri həqiqətən də onun mehmanxanasında gecələsələr də, bu, əsirlərə ada komendantı tərəfindən verilmiş xüsusi icazə vəərəqəsi əsasında mümkün olmuşdu. Bu barədə mehmanxananın qeydiyyat kitabçasında da xüsusi qeyd olunmuşdu. İsmayıl Mahmudov mehmanxanasında münasib şəraitin olmadığından, əsirlər üçün ziyafətin verilmədiyini söyləmişdi. Məlum olmuşdu ki, mehmanxananın yeməxanası olmadığından orada gecələyənlər yeməyi birbaşa nömrələrinə aparırlar. Mehmanxana sahibi də ifadəsində Ağabala Quliyevin onun mehmanxanasına ailəsi bağ evində olarkən tez-tez İran plovu yemək üçün gəldiyini bildirmişdi [14, v. 52-53 arxa].

Aparılmış təhqiqatın nəticəsi olaraq Bakı Quberniya Jandarm İdarəsi rəisi 1915-ci il 31 dekabr tarixində yekun qərarını vermişdi. Təhqiqatın nəticələri barədə həmin qərar Bakı şəhər rəisliyinə göndərilmişdi. Orada qeyd olunurdu ki, A.B. Akopovun

Nargin adasında saxlanılan əsir türk zabidlərinin qaçırılmasının Ağabala Quliyev tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında Əliheydər Zeynalovun yardımı ilə həyata keçirilməsi, əsirlərin İslamiyə mehmanxanasında gecələmələri, məşhur Bakı sakinləri Mirtağı Mirbabayev, Əliheydər Babayev, Balaqadaş İbrahimov və Qasım Qasimovun da iştirakı ilə onlar üçün burada ziyafətin verilməsi ilə bağlı iddialar sorğu və məxfi məlumatların toplanması yolu ilə təsdiqini tapmamışdı. İşlə bağlı yalnız əsirlikdən qaçmış bəzi türk zabidlərinin doğrudan da İslamiyə mehmanxanasında gecələmələri barədə məlumatlar əldə edilmişdi. Məhz məlumatların çatışmazlığı səbəbindən, bu barədə gələcək yazışmaların heç bir nəticə verməyəcəyini əsas gətirən Bakı şəhər rəisliyi 5 fevral 1916-cı il tarixli qərarı ilə bu məsələnin təhqiqatının dayandırılması barədə qərar qəbul edir [12, v. 87-88 arxa].

Tədqiqatçı K.A.Paxalyuk özünün “Birinci Dünya müharibəsinin əsirlik məkanı: Nargin adasında türk əsirləri üçün düşərgə (1915-1918)” adlı məqaləsində türk zabidlərinin qaçırılmasında Ağabala Quliyevin təqsirləndirilməsini əsassız olması qənaətinə gəlir. A.B.Akopovun məktubunda irəli sürülən ittihamların istintaq gedişində tutarsızlığını vurğulayır. O, qeyd edir ki, casus axtarılmasını o dövrün ictimai məkanında şpionomaniya, yəni hər yerdə casus görmə səciyyəsi ilə izah etmək lazımdır. Əgər Rusiyanın əksər quberniyalarında alman soyadını daşıyanların hamısını casus qismində görürək, alman xainini axtarırdılarsa, Bakıda ictimai rəy türkpərəstləri düşmən əlaltısı kimi qələmə verirdi. Görünür, “Bakının un kralı” yerli milyonçu Ağabala Quliyevin əleyhdarları bundan istifadə etmək qərarına gələrək, ona qarşı iqtisadi müharibə açmışdılar [9, s. 117].

Bizim fikrimizcə, K.A.Paxalyukun qənaətlərində həqiqət payı olsa da, o, Ağabala Quliyevə qarşı iftiranın səbəblərinə tam aydınlıq gətirmir. Burada bir məqamı açıqlamaq istərdik. Ağabala Quliyevin müharibə dövründə Anadolu hərbdələrinə yardım göstərməsi, müxtəlif xeyriyyə aksiyalarında fəal iştirak etməsi hakimiyyətin ona qarşı şübhələrini gücləndirmişdi. Onun hətta anti-rus təbliğatı aparması haqqında şayiələr dolaşırdı. Ona görə də Polis Departamenti tərəfindən hələ 1914-cü ildən etibarən onun izlənilməsi üçün gizli xarici nəzarət tətbiq olunmuşdu [17, v. 69-69 arxa]. Görünür, bu qurumun göstərişi ilə Bakı Jandarm İdarəsi 1915-ci ildə azərbaycanlı xeyriyyəçi haqqında təhqiqat aparır. Onun noyabrın 29-da tərtib etdiyi arayışda göstərilirdi ki, 1908-ci ilə dair yoxlanılmamış mə-

lumata görə Ağabala Quliyev müsəlman “Hümmət” partiyasının görkəmli üzvlərindən biri olmuşdur [17, v. 69-69 arxa]. Təbii ki, bu məlumat yanlış idi, belə ki, öz siyasi əqidəsinə görə sağ-monarxist olan Ağabala Quliyev solyönlü və çarizmin əsaslarını devirməyi qarşısına məqsəd qoyan “Hümmət” partiyasının üzvü ola bilməzdi. Lakin bu təhqiqatın ən mühüm cəhəti odur ki, o A. Quliyevin əsirləri qaçırmasında əlinin olmadığını da dolayı surətdə təsdiqləmiş olurdu. Çünki əgər A. Quliyevin bu işlə bağlı cüzi əlaqəsi olsa idi, Polis İdarəsi mütləq onun haqqında cinayət işi açardı. Amma yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əsir məsələsinin təhqiqatı gedişində azərbaycanlı milyonçunun qaçırılmada iştirakına dair tutarlı bir fakt ortaya çıxarılmamışdı. Üstəlik, hələ 1914-cü ildən gizli polis nəzarətində olan A. Quliyevin əsir qaçırılmasında hər hansı bir iştirakı fiziki cəhətdən mümkün deyildi.

Nargin adasından türk əsirlərinin qaçırılması ilə bağlı Türkiyə tarixşünaslığında da müxtəlif əsərlərdə toxunulmuşdur. Türkiyə tarixşünaslığının nümayəndələrindən biri Betül Aslan Nargin adasından türk əsirlərinin qaçırılmasında Azərbaycandakı müəyyən ictimai qurumların rolunun olması ehtimal etsə də, konkret ad çəkmir [4, s. 162]. Öz növbəmizdə qeyd edərdik ki, hakimiyyət orqanlarının apardığı təhqiqat hər hansı bir kənar şəxsin bu işdə əlinin olması ehtimalını rədd edir.

Bizim fikrimizcə, A. Quliyevə qarşı iftiralarda müəllifinin Akopov soyadlı erməninin olması daha dərin mətləblərdən xəbər verirdi: bəzi erməni çevrələri, görünür, Quliyevin xeyriyyəçi fəaliyyətindən, ilk növbədə də müharibədən əzab çəkmiş Anadolu müsəlmanlarına yardımlarından narahat idilər. Bu, müəyyən mənada onların öz soydaşlarının müstəsna əzabkeş surətini yaratmaqla, gələcəkdə siyasi dividentlərə ümid bəsləmək planlarını pozmasından irəli gəlirdi. Çünki Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti öz humanitar fəaliyyəti əsnasında məhz müsəlman əhalinin zülmə daha geniş miqyasda məruz qaldığını və təcavüzkar erməni millətçiliyinin hədəfində olduğunu sübuta yetirirdi. Bu fəaliyyəti əngəlləmək üçün isə xeyriyyəçi fəaliyyətin əsas simaları “vurulmalı” idi. Bu baxımdan Ağabala Quliyevin hədəfə alınması təəccüblü görünməməlidir.

Açar sözlər: Ağabala Quliyev, Nargin adası, Birinci Dünya Müharibəsi, Osmanlı imperiyası, türk əsirləri.

ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI:

1. Aşırılı A. Nargin adasında türk əsirləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011. - 112 səh.

2. Xəlilov P.R. Birinci dünya müharibəsi illərində türk hərbi əsirlərinin Nargin hərbi düşərgəsində xilas edilməsində azərbaycanlıların roluna dair // AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, Xüsusi buraxılış, №48, 49, 50, – s.291-294

3. Məmmədova N.Ə. Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi: Qaçqınlar və hərbi əsirlər. elmi red. N. Axundova. Bakı: Təhsil, 2020. 399 səh.

4. Betül Aslan. I Dünya savaşı əsasında “azərbaycan türkləri”nin “anadolu türkləri”ne “kardaş köməgi (yardımı)” və bakü müsəlman cəmiyyəti hayriyyəsi. Ankara, 2000. 395 səh.

5. Буланова О. Остров Наргин: три километра ада, боли, смерти и тайн. <https://azerhistory.com/?p=5316>

6. Отношение коменданта острова Нарген начальнику Бакинского Губернского Жандармского Управления, от 9-го августа 1915 года.,// ARDTA, f. 46, siy. 4, iş 364, v. 46-47

7. Отношение начальника Бакинского отделения Закавказских железных дорог помощнику начальника Бакинского Губернского Жандармского Управления. 1-е декабря 1915 года.,// ARDTA, f. 46, siy. 4, iş 364, v. 80 arxa

8. Отношение помощника начальника Бакинского Губернского Жандармского Управления начальнику Бакинского отделения Жандармского полицейского Управления Закавказских железных дорог. 25-е ноября 1915 года.,// ARDTA, f. 46, siy. 4, iş 364, v. 80

9. Пахалюк К.А. Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленнх на острове Нарген (1915-1918 гг.) // Международная жизнь. Специальный выпуск: История без купюр. Великая война. Начало. — М., 2014. С. 100-128

10. Письмо начальнику Бакинского Губернского Жандармского Управления, от 7-го ноября 1915 г.,// ARDTA, f. 46, siy. 1, iş 364, v. 44

11. Познахирев В. В. Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914–1924 гг. СПб.: Нестор-История, 2014. 292 с.

12. Постановление Бакинского градоначальника от 5-го февраля 1916 года.,// ARDTA, Fond 46, siyahı 1, iş 364. V. 87-88 arxa

13. Протокол №19, 28-е ноября 1915 года. // ARDTA, f. 46, siy. 4, iş 364, v. 63-64 arxa

14. *Протокол №14, 26-е ноября 1915 года., // ARDTA, f. 46, siy. 4, is 364, v. 52-53 arxa*

15. *Прошение жителя г. Баку А.Б.Акопова, Кавказскому Наместнику. 1915 год., //ARDTA, f. 46, siy. 1, is 364, v. 43-43 arxa*

16. *Рустамова Дж.Я. Положение турецких военнопленных в годы I Мировой войны на территории Российской империи и международный комитет Красного Креста. Научный вестник Ужгородського національного университету, 2019. Серія Міжнародні видносини. Випуск 5. Стр. 137-142*

17. *Справка Бакинского Губернского Жандармского Управления. 29-го ноября 1915 года.,// ARDTA, f. 46, siy. 4, is 364, v. 69-69 об.*

Вафа Тахир Алиева

*Диссертант отдела «Истории Северного
Азербайджана XIX-начала XX веков»
Института Истории и Этнологии
имени А.Бакиханова НАНА*

Об участии Агабалы Гулиева в побеге пленных турецких офицеров с острова Наргин

РЕЗЮМЕ

Первая Мировая война, считающаяся первой промышленной, глобальной, тотальной в мировой истории предстает также самой кровопролитной войной в Европе начала XX века. В настоящее время о военных пленниках этой войны, об условиях содержания в плену написано множество монографий и статей, защищены диссертации. Однако в этой области еще есть немало пробелов, требующих особого изучения. Одним из таких пробелов является история лагеря для военнопленных на острове Наргин, а также побег летом 1915 года турецких пленных из него, вызвавший тогда большой общественный резонанс. Представленная статья на основе сведений, содержащихся в архивных документах, уточняет некоторые обстоятельства побега турецких пленных с острова Наргин. В ней с привлечением следственных материалов опровергается версия в организации побега известным азербайджанским меценатом и миллионером Агабала Гулиевым. На основе неопровержимых фактов доказано, что такая версия была сфабрикована определенными армянскими кругами с целью дискредитации видного азербайджанского мецената, немало сделавшего для облегчения

участии пострадавших от войны Анатолийских мусульман.

Ключевые слова: *Агабала Гулиев, остров Наргин, Первая мировая война, Османская империя, турецкие пленники.*

Vafa Tahir Aliyeva

*Dissertation candidate of the department
“History of Northern Azerbaijan of the
19th-early 20th centuries” of the Institute
of History and Ethnology named after
A. Bakikhanov of ANAS*

On the participation of Agabala Guliyev in the escape of captured Turkish officers from Nargin Island

SUMMARY

The First World War, considered the first industrial, global, total war in world history, also appears to be the bloodiest war in Europe at the beginning of the 20th century. At present, many monographs and articles have been written about the prisoners of war of this war, about the conditions of detention in captivity, dissertations have been defended. However, in this area there are still many gaps that require special study. One of these gaps is the history of the prisoner of war camp on Nargin Island, as well as the escape of Turkish prisoners from it in the summer of 1915, which caused a great public resonance at the time. The presented article, based on information contained in archival documents, clarifies some circumstances of the escape of Turkish prisoners from Nargin Island. In it, with the involvement of investigative materials, the version about the organization of the escape by the famous Azerbaijani philanthropist and millionaire Agabala Guliyev is refuted. Based on irrefutable facts, it has been proven that this version was fabricated by certain Armenian circles in order to discredit a prominent Azerbaijani philanthropist who did a lot to alleviate the plight of the Anatolian Muslims who suffered from the war.

Keywords: *Agabala Guliyev, Nargin Island, World War I, Ottoman Empire, Turkish prisoners.*